

КНЯЖА ГОРА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ УЗАГАЛЬНЕНЬ

На рівні соціокультурних узагальнень досліджуються генетично-хронологічний, структурно-функціональний, психічно-діяльнісний, ціннісно-нормативний та семантико-комунікативний аспекти. Аналізуючи городище Княжа Гора як соціокультурний феномен, автор розпочинає дослідження цих ракурсів наукових узагальнень.

Проаналізувавши давньоруські городища у контексті семіотичної, еволюційної та психологічної парадигм [1], ми в подальшому маємо на меті розглянути їх насамперед як соціокультурні феномени. Через оптику цього рівня, на наш погляд, варто поглянути на Княжу Гору, оскільки саме це городище викликало численні дискусії щодо своєї історичної ролі та функцій. Окрім того, матеріали городища, до яких неодноразово зверталось багато дослідників [2], також потребують характеристики як речових елементів культурного середовища.

1. Генетично-хронологічний аспект

Гористий характер місцевості в районі м. Канева пов'язаний із переміщенням основних залягань, що сталися тут у геологічному минулому. Ряд шарів основних порід перебуває в переміщеному положенні і район визначається як район Канівських дислокацій, у якому правильних залягань майже не спостерігається.

Район Канівських дислокацій розташований у зоні переходу двох різних геологічних структур: Азово-Подільського кристалічного масиву на заході і Дніпрово-Донецької западини на сході. Таке положення району вплинуло на потужність, літологічний склад осадових утворень, геоструктуру району, а також на його рельєф. У геологічній будові Канівських дислокацій беруть участь породи докембрію, тріасу, юри, крейди, палеогену і четвертинні відклади [3].

На правобережжі Дніпра ґрунтовий покрив складається в основному зі світло-сірих лісових ґрунтів, що тягнуться смугою завширшки 15–20 км уздовж Дніпра. З переходом у рівні водороздільні простори вони швидко поступаються місцем чорноземам [4]. Чорнозем, лес, підморені піски, бучацький ярус (сіро-білі піски), канівський ярус (зелені піски), крейдянні поклади (з кременем) та юрські глини (нижні) становлять геологічну будову канівських горбів [5]. Місцевість періодично зазнає процесів зсуву, які руйнують значні простори і утворюють яри.

Княжа Гора височить над іншими довколишніми горами. Її висота – 172 м над рівнем моря [6].

Під час розкопок верхньої частини городища в 1891 р. культурний шар залягав пластами різної товщини: посередині іноді його зовсім не було, особливо на початку гори від Дніпра; на бокових схилах він не перевищував 0,7 м, а в нижніх частинах розрізу був значно товщим – у середньому 1 м, що пояснюється зсувами ґрунту. Підґрунтя утворювала жовта глина із гніздами піщаника, який переважав у середній частині [7].

Культурний шар південно-східного схилу гори, який було досліджено в 1892 р., також залягав нерівномірно: ближче до вершини гори він був товщим (1–2 м), вниз по схилу гори ставав тоншим, а в нижній частині цього схилу ґрунт утворював піщаний суглинок, який у городищі займав положення підґрунтя. Від гребеня гори культурний шар спускався вниз у середньому на 25–30 м, тільки ближче до обриву на Дніпро, й особливо біля самого обриву, шар залягав досить низько, приблизно 50–60 м від гребеня, і навіть в самому низу мав значну товщину [8].

На північно-західному схилі гори, який також було досліджено в 1892 р., культурний шар залягав досить рівномірно, товщиною в 1–2 м, яка донизу збільшувалась [9].

На окремих ділянках ґрунтову стратиграфію вдалося частково встановити Г. Г. Мезенцевій. У напільній частині гори, де раніше не проводилися розкопки, від поверхні вглиб на 0,20–0,25 м залягав чорнозем. Нижче ґрунт світлішав, переходив у сірий (гл. – 0,25–0,30 м). Ще нижче ґрунт твердішав і ставав жовто-сірим (гл. – 0,35–0,40 м). Жовто-сірий шар поступово переходив у суглинок, а далі – в материк, яким на Княжій Горі є лес та піщаник. Культурний шар найбільш потужний у середній частині Княжої Гори, де дорівнює приблизно 1,20–1,50 м, менше у напільній частині – 0,70–0,80 м, зовсім його не залишилось у мисовій частині [10].

Матеріали культурного шару Княжої Гори М. Ф. Біляшівський поділяв на дві групи: пред-

мети кам'яного віку (їх порівняно небагато) та предмети великокняжої епохи [11]. Але, вважаючи, що Княжа Гора була заселена з часів кам'яного віку аж до XIII ст. [12], він припускав можливість існування групи типових предметів бронзового віку [13]. Опис предметів, які М. Ф. Біляшівський відніс до кам'яного віку, свідчить, що їх необхідно датувати епохою бронзи. Сліди поселення бронзового віку на Княжій Горі виявила також Т. С. Пассек. Крім фрагментів посуду XI–XIII ст., вона зібрала і кераміку бронзової доби, аналогічну до знайденої тут разом зі знаряддями з каменю М. Ф. Біляшівським [14].

Послідовності залягання предметів епохи бронзи відносно давньоруських уже під час розкопок 1891 р. прослідкувати не вдалося [15]. Кам'яні знаряддя зустрічались, головним чином, ближче до обриву, що спускається до Дніпра, іноді їх знаходили майже на поверхні. Кераміка була розміщена на різній глибині по всій горі, хоч більшість її знайдено все-таки ближче до обриву, багато – прямо на поверхні в розмитих боках гори. Кістяні знаряддя майже завжди зустрічались в самому низу культурного шару, починаючи з середини гори аж до валу.

Дослідники неодноразово констатували, що знахідок пізніше XIII ст. на Княжій Горі не виявлено [16]. Г. Г. Мезенцева наголошувала, що під час розкопок вона дослідила культурний шар IX–XIII ст. Від більш раннього часу зустрічалися лише поодинокі знахідки V–VI ст., які потрапили сюди, на її думку, випадково [17]. Заснування міста на Княжій Горі дослідниця відносить до VII–VIII ст. [18]. Можемо пригадати, що Н. І. Шендрик наконечники стріл із Княжої Гори датує від VIII–IX до XIV–XV ст., вказуючи, що найбільша їх кількість припадає на X–XIII ст. [19].

А М. М. Бондар вважав, що городище на Княжій Горі було засноване у IX ст. й існувало майже до середини XIII ст. Знахідки більш раннього часу дали йому підстави висловити думку про можливе існування у V–VII ст. поселення, яке було політичним центром однієї з груп південно-східних слов'янських племен. У VII–IX ст. навколо Княжої Гори розміщувалося одне або кілька малих ранньослов'янських селищ, на основі яких і виникло городище, яке спочатку було невеликою фортецею-замком. Пізніше біля фортеці поступово почали зосереджуватися ремісники й утворився посад [20]. Отже, М. М. Бондар доходить висновку про поступове перетворення слов'янського селища на невелике місто-замок, а останнього – на місто з розвиненим ремеслом.

Г. Г. Мезенцева також вказувала, що багато давньоруських міст, у тому числі й Родень, вирросло з попередніх утворень. Але вона вважала, що на стародавнє походження міста вказує і його назва, пов'язана з Родом. На її думку, назва міста

дає підстави вважати, що в період поклоніння Роду слов'яни влаштували в цьому важливому для них районі святилище Рода і заснували місто, назване ім'ям цього всемогутнього бога [21]. У цьому контексті дослідниця, на наш погляд, зробила поспішні, не досить аргументовані висновки.

В. Й. Довженок вважав, що життя у городищі Княжа Гора тривало протягом всього періоду Київської Русі аж до татарської навали, коли воно було розгромлене і спалене [22]. Цей дослідник неодноразово вказував, що городища-замки відомі з IX–X ст. і до таких належить Княжа Гора [23]. А в пізнішому дослідженні В. Й. Довженок, зазначивши, що питання про час появи замків на Русі є водночас питанням про виникнення зрілих феодальних відносин, що важливо для розуміння загальноісторичного процесу в стародавній Русі, стверджував, що на Русі феодальні замки існували вже в VII–IX ст. (до таких він відносить і Княжу Гору) [24].

Нагадаємо, що А. В. Куза, розглядаючи розвиток давньоруських міст у IX–XIII ст., датував культурні відклади Родня серединою X – серединою XIII ст., а час його становлення як міста – другою половиною XII ст. [25].

Вказуючи VIII–XIII ст. як хронологію Пекарі I (Княжої гори) [26], М. П. Кучера звертав увагу на наявність ліпної кераміки VIII ст. і робив припущення, що в цей час гребенеподібний мис Княжої Гори уже мав з напільного боку укріплення, залишки яких у вигляді двох невеличких валів виявила Г. Г. Мезенцева [27].

Досліджуючи в 1960 р. у напільній частині гори Пластунки (раніше називалась Нетеребка) могильник, Г. Г. Мезенцева вважала його могильником Родня і датувала XI–XIII ст., беручи до уваги наявність фрагментів посуду цього часу та обряд поховань, характерний для християнських часів [28]. Варто нагадати, що вона виявила 10 поховань (всі безінвентарні), які розміщувалися в материк – на глибині 0,5–0,6 м від сучасної поверхні, а фрагменти посуду XI–XIII ст. інколи траплялися лише в гумусному шарі (гл. – 0,15–0,20 м) [29]. Як нам здається, досить ризиковано, базуючись на малочисленних знахідках з гумусного шару, датувати могильник.

Отже, хоч це і прикро, але ті незначні стратегічні дані, що їх пощастило встановити і зафіксувати дослідникам, не дають підстав для точного датування культурного шару городища Княжа Гора. Не допоможуть у цьому і дані розкопок могильника. Ряд дослідників, базуючись на історичних джерелах та хронології окремих знахідок, по-різному датують городище Княжа Гора: більшість, як бачимо вище, – IX – серединою XIII ст., менше – серединою X – серединою XIII ст., деякі – XI – серединою XIII ст. (вказуючи на брак у колекціях матеріалів X ст.), ще ін-

ші – VIII–XIII ст. На нашу думку, успішному розв'язанню цієї проблеми може зарадити лише глибоке вивчення всіх колекцій матеріалів із Княжої Гори.

2. Структурно-функціональний аспект: роль і місце в системі розселення

У функціональному вимірі урбанізаційні центри аналізують як самодостатні, адже їх особливість зумовлена власною внутрішньою цілісністю та функціональною взаємозалежністю елементів структури.

В їх становленні, розвитку та функціонуванні як цілісних систем існують певні закономірності [30], серед яких, зокрема, закономірності зміни ролі в суспільстві та місця в системі розселення. Як показує аналіз історії вивчення городища Княжа Гора, саме це питання є найбільш дискусійним.

Ще на початку дослідження городища його пов'язували із м. Родень [31]. В. Г. Ляскоронський у 1904 р. висловив думку, що ототожнення городища на Княжій Горі з літописною Роднею не можна вважати переконливим. Упущення дослідників у тому, що вони звернули увагу лише на деяку звукову подібність літописної назви річки, на якій розташовувалось місто, з нинішньою р. Рось. Дослідники не зробили критичного зведення та перевірки різноманітних літописних списках відносно цього місця, не зосередили увагу на з'ясуванні питань загального характеру, а саме – умов суспільно-політичного життя Південної Русі вказаного періоду. Вважаючи р. Иршу, притоку р. Тетерева, літописною р. Рьса чи Урса, В. Г. Ляскоронський наголошував, що літописне місто Родня було розташоване в межах Київського Полісся [32]. Значно пізніше Г. Г. Мезенцева, не вельми обтяжуючи себе аргументацією, констатує, що ця думка не стала загально-визнаною, оскільки її автор «не рахувався ні з літописними, ні з археологічними даними» [33].

Н. І. Шендрік вважає, що Княжа Гора була фортецею у прикордонному зі степом районі та об'єктом безперервних набігів кочовиків і, крім того, феодальним замком [34].

Підтримуючи думку про те, що городища Київської Русі поділяються на дві групи, а саме великі населені ремісничо-торговельні й адміністративні пункти та невеликі населені пункти неміського типу, М. М. Бондар зазначав, що друга група представлена в основному феодальними замками, до яких відніс і Княжу Гору [35]. Археологічні матеріали свідчать, що тут проживали представники вищих верств суспільства, дружинники та досить багато людей, які обслуговували господарів замку. Автор вважав, що це городище є типовим прикладом укріплених феодальних дворів-замків, в яких розташовувалися резиденції князів і великих бояр; підтримував

думку про ототожнення з літописною Роднею. Вчений наголошував, що замки виконували в основному три функції: тримали в покорі місцеве сільське населення, захищали кордони руської землі від нашестя кочовиків і були сховищами для князів під час міжусобних війн. Пізніше М. М. Бондар вказував, що оскільки район Канева був прикордонною територією, яка зазнавала нападу з боку кочовиків, то на Княжій Горі воїни-дружинники проживали постійно. Автор вважав, що знахідки в різних місцях городища скарбів та окремих ювелірних виробів свідчать, що тут проживало кілька багатих сімей (цієї думки дотримувався і В. Й. Довженок [36]). Розвиток ремесел сприяв поступовому наближенню фортеці-замку до ремісничо-торговельного міста [37].

Як феодальний двір-замок розглядав городище і В. Й. Довженок [38]. Він вважав, що, зіставляючи археологічні дані з назвою гори, можна дійти висновку, що ця назва зберігає дуже давню традицію і відображає історичну дійсність, тобто на горі був розміщений князівський замок. Розглядаючи соціальні категорії населення, яке мешкало у городищі [39], автор припускав, що на Княжій Горі жив один із давньоруських князів, який і був власником замку. В князівському укріпленому дворі жив сам князь із сім'єю, а також його найближче оточення, що складалося з представників військово-дружинної верстви і господарчої адміністрації, причому вони могли виконувати і військові, і адміністративно-господарські функції. У князівському дворі жила також господарська і дворова челядь, яка перебувала у різних формах феодальної залежності від власника замку (серед них, певно, були і раби). Князівський двір, на думку автора, оточували сільські неукріплені поселення. Замок був одночасно і прикордонним сторожовим градом. Дружина князя, яка постійно тут проживала, охороняла не лише самого феодала, а й землі Київської Русі в цілому [40].

У дослідженнях Княжої Гори Г. Г. Мезенцева неодноразово вказувала на неї як на м. Родень [41].

П. П. Толочко визначає характер городища як військово-землеробський, а також дискутує з Г. Г. Мезенцевою, яка наголошувала, що основою економічного розвитку цього городища було високорозвинуте ремесло. На думку П. П. Толочка, численні знахідки ювелірних виробів вказують на широке їх використання в побуті соціальною верхівкою, а не на місцеве виробництво. Більшість із цих знахідок мають київське походження, тим паче, як зазначає автор, на Княжій Горі не знайдено навіть слідів ювелірних майстерень. Ремесло у городищі відіграло допоміжну роль. П. П. Толочко вважає, що варто переглянути питання про історичну атрибуцію городища Княжа Гора як м. Родень, адже літописні дані вказують, що м. Родень було розташо-

ване біля гирла р. Рось, а городище Княжа Гора розмішувалося на Дніпрі – на відстані кількох кілометрів від гирла Росі. Автор вбачає залишки літописного Родня в городищі, розташованому в с. Пекарі. Він зазначає, що під час огляду цього городища було зібрано значну кількість фрагментів кераміки X – початку XI ст. Усе це дає авторові можливість вважати, що городище в с. Пекарі було збудоване біля гирла р. Рось ще в X ст. і що це городище було першим укріпленим пунктом у системі пороських сторожових фортець. П. П. Толочко наголошує на нестачі аргументів на користь висновку В. Й. Довженка щодо атрибуції городища Княжа Гора як княжого центру. Не варто забувати, що, по-перше, давньоруські скарби з атрибутами влади князя нерідко знаходилися в місцях, де не було навіть городищ; по-друге, замки на Княжій і Дівич-Горі розташовані поруч із дійсно княжими центрами – Каневом і Корсунем; по-третє, наявність дорогих ювелірних виробів варто пояснювати не особливим соціальним рангом, а тим, що Княжа і Дівич-Гора як найбільш неприступні фортеці стали місцем сховища князівсько-боярської знаті Канева та Корсуня напередодні монголо-татарського вторгнення [42]. Але зауважимо, що пізніше (1996 р.) П. П. Толочко підтримав думку В. Й. Довженка про те, що увесь комплекс речей, а також назва місцевості дають підстави стверджувати: феодальний двір-замок належав князеві. Науковець зазначає, що, можливо, це була замська резиденція канівських князів [43].

А. В. Куза, як і більшість дослідників, ототожнював Княжу Гору з Роднем [44].

Л. Є. Махновець також звертався до ідентифікації м. Родень [45] та припускав, що офіційно Родень (від слова «родьни») – рідний або від слова «родь» – гора) називався Святославем. Але знову ж таки дослідник ототожнює Родень із городищем на Княжій Горі [46].

Нагадуючи про ототожнення Пекарі I з містом Родень кінця X ст., М. П. Кучера наголошував, що у городищі матеріалів X ст. не знайдено, натомість з нього походять багато коштовних речей XII–XIII ст. [47]. Це, з погляду дослідника, разом зі складною структурою (дві укріплені частини), щільною шахово-рядовою (подвірно-рядовою) забудовою та площею 1,5 га свідчить на користь міського характеру городища [48]. Але невідповідність між багатством різноманітних знахідок і незручністю життя на гребенеподібній укріпленій частині, наявністю речей боярсько-князівського, а також церковного вжитку і залишками звичайних житлово-господарських споруд науковцю залишалося лише констатувати. Врахувавши, крім того, розташування Княжої Гори недалеко від Канева та наявність поблизу ще одного городища (Дівич-Гора) з аналогічними речами, М. П. Кучера дійшов висновку, що з набли-

женням монголо-татарської загрози в цих пунктах (Княжа Гора та Дівич-Гора), можливо, сподівалися знайти притулок зі своїми скарбами кілька родин київського боярства та духівництва. Саме ж городище перебувало під юрисдикцією князя [49]. Подібної точки зору дотримувався спочатку і П. П. Толочко (розглядав Княжу та Дівич-Гору як місця сховища князівсько-боярської знаті Канева та Корсуня напередодні монголо-татарської навали), але пізніше, підтримуючи погляди В. Й. Довженка, характеризував їх як тимчасові князівські резиденції.

Думку про те, що типи давньоруських городищ не залишалися незмінними від свого виникнення до монгольської навали, підтримує П. П. Толочко. Часто на певному етапі розвитку провідна функція ставала другорядною і замок набував нових основних рис. Процеси функціонального ускладнення городищ були особливо активні в XII–XIII ст. [50]. Цей дослідник наголошував, що основним початковим завданням дніпровських городищ було несення сторожової служби, запобігання нападам кочовиків, відбивання їх, а також підтримував думку ряду дослідників про те, що дніпровські городища, які розташовані на відстані 7–10 км, несли також і сигналізаційну службу [51].

На наш погляд, характеристика Княжої Гори як тимчасової князівської резиденції є правомірною. На користь цього свідчить і аналіз такої особливості у розвитку середньовічних городищ, як їх сусіднє місцерозташування (наприклад, городища Княжої Гори та Канева, Шестовицького городища та Чернігова, городища Гньоздово та Смоленська, Сарського городища та Ростова тощо), яке спочатку пояснювалось у контексті теорії «перенесення» [52], а потім – теорії «парності» [53] давньоруських ранньоміських центрів. Зокрема, розглядаючи проблему «парності» Шестовиці та Чернігова, Ф. О. Андрощук погоджується з висновком, що заміщення Шестовиці Черніговом сталося внаслідок обмеження торговельної активності скандинавів, занепаду Хозарії та зміцнення Київської Русі, що зробили подальше функціонування неконтрольованої великокнязівською владою міжнародної економічної структури (Шестовицький торговельний центр відігравав у ній важливу роль) неможливим [54]. Шестовиця є безперечним хронологічним попередником Чернігова, як і Гньоздово – Смоленська, Городище (Рюрикове городище) – Новгороду і т. п. Поселення типу Шестовиці сприяли формуванню культурно-економічного значення певних регіонів та створенню економічних структур і соціального середовища, в яких виникали нові міста [55]. Формування на внутрішній економічній основі нових територіальних утворень разом зі стабілізацією державних структур і поширенням християнства Є. М. Носов розглядає як чинники,

що вплинули на зміну типів міст [56]. Ф. О. Андрощук вказує на одну суттєву особливість, яка відрізняє Шестовицю і Чернігів від, наприклад, Гньоздова та Смоленська, і зближує ці пам'ятки з Біркою та Адельзо [57]. Великі «князівські кургани» у Шестовицькому могильнику відсутні, адже розміщені у Чернігові. У Бірці також немає великих королівських курганів, тому що вони розташовані через протоку в Хувгордені на Адельзо. Дослідники вважають: оскільки протягом раннього середньовіччя Швеція була «мандрівним королівством», король у Бірці постійно не перебував, а змінював свої тимчасові резиденції, які розміщувалися поблизу священних місць та тингів (місць загальних зібрань) і біля яких іноді зводилися кургани. На думку Ф. О. Андрощука, саме в такій перспективі варто розглядати взаємовідношення між Шестовицею та Черніговом. Про єдиний ритм соціальних процесів у Скандинавії і Русі зазначає також Є. М. Носов, наголошуючи на зміні системи міських центрів на рубежі X–XI ст. і в Північній Русі (зауважуючи, що окремі приклади можна навести і для Південної

Русі), і в Скандинавії [58]. Як приклади цієї загальної тенденції урбанізаційного процесу в Скандинавії можна назвати такі пари міст: Бірка і Сігтуна, Хедебю і Шлезвіг, Каупанг і Тенсберг чи Скін та ін.

На наш погляд, варто погодитися з думкою про вплив таких городищ, як Княжа Гора (Шестовиця та інші вищезазначені), на формування структурних елементів середовища, в якому виникали нові урбанізаційні утворення, та на значення певних регіонів.

Нагадаємо, що під час вивчення міста (чи інших урбанізаційних центрів) як цілісної системи виділяють головні його структурні елементи, які об'єднують у два блоки – матеріально-просторові (економічна та матеріально-технічна структури) і суспільно-структурні (економічна, соціально-класова, національна, духовно-ідеологічна, сімейно-побутова, професійна та соціально-демографічна структури) елементи [59]. Аналізу вказаних структурних елементів на прикладі Княжої Гори буде присвячено наші подальші дослідження.

1. Бондарець О. В. Давньоруське городище як семіотичний механізм / О. В. Бондарець // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини : Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань (Київ, 27–28 листопада 2002 р.) / Наук. ред. Н. М. Нікітенко. – К. : Фенікс, 2003. – С. 45–49 ; Бондарець О. В. Давньоруські городища в контексті семіотичної парадигми / О. В. Бондарець ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» // Наукові записки. – Т. 24 : Теорія та історія культури / Упоряд. О. В. Бондарець. – К. : КМ Академія, 2004. – С. 59–65 ; Бондарець О. В. Основні тенденції та особливості розвитку давньоруських городищ / О. В. Бондарець ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» // Магістеріум. – Вип. 12 : Культурологія / Упоряд. О. І. Погорілий, Ю. В. Джулай. – К. : КМ Академія, 2003. – С. 87–94 ; Бондарець О. В. Урбанізаційні центри Русі: людина в культурному просторі / О. В. Бондарець ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» // Наукові записки. – Т. 22 : Гуманітарні науки / Упоряд. М. Т. Брик, Н. Г. Антонюк. – Ч. 1. – К. : КМ Академія, 2003. – С. 109–114.
2. Бондарець О. В. Княжа Гора (історіографічний та стратегічний аспекти) / О. В. Бондарець // Культурологічні студії. – Вип. 2. / – К. : КМ Academia, 1999. – С. 165–193.
3. Іванніков О. В. Ерозійні процеси в районі Канівського заповідника / О. В. Іванніков, В. М. Шовкопляс // Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1962. – С. 43–45.
4. Вернандер Н. Б. Ґрунтовий покрив Канівського заповідника / Н. Б. Вернандер // Там само. – С. 53–65.
5. Пассек Т. С. Пороська археологічна експедиція 1945 р. / Т. С. Пассек // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1949. – Т. I. – С. 210.
6. Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа гора / Г. Г. Мезенцева. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – С. 9.
7. Беляшевський Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. / Н. Ф. Беляшевський // Киевская старина. – Т. XXXVI, № 1. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1892. – С. 62–63.
8. Беляшевський Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. / Н. Ф. Беляшевський // Киевская старина. – Т. XLI, № 4. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1893. – С. 134.
9. Там само. – С. 134–135.
10. Мезенцева Г. Г. Вказ. праця. – С. 21.
11. Беляшевський Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. / Н. Ф. Беляшевський // Киевская старина. – Т. XXXVI, № 1. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1892. – С. 65 ; Беляшевський Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. / Н. Ф. Беляшевський // Киевская старина. – Т. XLI, № 4. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1893. – С. 135.
12. Беляшевський Н. Ф. Княжа Гора / Н. Ф. Беляшевський // Киевская старина. – Т. XXXI, № 12. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1890. – С. 497.
13. Беляшевський Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. / Н. Ф. Беляшевський // Киевская старина. – Т. XXXVI, № 1. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1892. – С. 65 ; Беляшевський Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. / Н. Ф. Беляшевський // Киевская старина. – Т. XLI, № 4. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1893. – С. 140–141.
14. Пассек Т. С. Вказ. праця. – С. 213, 217.
15. Беляшевський Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. / Н. Ф. Беляшевський // Киевская старина. – Т. XXXVI, № 1. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1892. – С. 65.
16. Там само. – С. 76, 104 ; Мезенцева Г. Г. Вказ. праця. – С. 142.
17. Там само. – С. 10–21.
18. Там само. – С. 11.
19. Шендрік Н. І. Наконечники стріл з Княжої Гори / Н. І. Шендрік // Праці Київського Державного Історичного музею. – Вип. I. – К. : Жовтень, 1958. – С. 172.
20. Бондар М. М. Минуле Канева та його околиць / М. М. Бондар. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – С. 82, 83.
21. Мезенцева Г. Г. Вказ. праця. – С. 9–11.
22. Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. / В. Й. Довженко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 224.
23. Там само. – С. 220 ; Довженко В. Й. Давньоруські городища-замки / В. Й. Довженко // Археологія. – 1961. – Т. XIII. – С. 97.
24. Довженко В. Й. Про типи городищ Київської Русі / В. Й. Довженко // Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С. 4.
25. Археология СССР с древнейших времен до средневековья : в 20 т. / За ред. Б. О. Рибаква. – М. : Наука, 1981–?. – Т. 7 : Древняя Русь. Город, замок, село. – 1985. – С. 59 ; Куза А. В.

- Малые города Древней Руси / А. В. Куза. – М. : Наука, 1989. – С. 155.
26. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища XIV–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – К. : ІА НАН України, 1999. – С. 48.
27. Там само. – С. 145.
28. Мезенцева Г. Г. Вказ. праця. – С. 129–138.
29. Там само. – С. 131.
30. Соціологія культури : навч. посіб. / О. М. Семашко, В. М. Піча, О. І. Погорілий та ін. ; за ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – К. : Каравела ; Львів : Новий Світ – 2000, 2002. – С. 96.
31. Напр.: Хойновский И. А. Археологические сведения о предках славян и Руси / И. А. Хойновский. – Вып. 1. – К. : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира В. І. Завадзкого, 1896. – С. 125–29.
32. Ляскоронский В. Г. О местоположении летописного города Родни / В. Г. Ляскоронский. – Петербург : Сенаторская тип., 1904. – 14 с.
33. Мезенцева Г. Г. Вказ. праця. – С. 14.
34. Шендрик Н. І. Вказ. праця. – С. 172.
35. Бондар М. М. Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я / М. М. Бондар. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – С. 57, 60–63, 65–72 ; Бондар М. М. Деякі підсумки археологічних досліджень на Канівщині за роки Радянської влади / М. М. Бондар // Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1962. – С. 13.
36. Довженко В. Й. Давньоруські городища-замки / В. Й. Довженко // Археологія. – 1961. – Т. XIII. – С. 103 ; Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. / В. Й. Довженко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 226.
37. Бондар М. М. Миңуле Канева та його околиць / М. М. Бондар. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – С. 83.
38. Довженко В. Й. Давньоруські городища-замки / В. Й. Довженко // Археологія. – 1961. – Т. XIII. – С. 95, 98, 99, 103, 104 ; Довженко В. Й. Про типи городищ Київської Русі / В. Й. Довженко // Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С. 4.
39. Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. / В. Й. Довженко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 39, 40, 66, 96, 220, 223–227 ; Довженко В. Й. Про типи городищ Київської Русі / В. Й. Довженко // Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С. 3–14.
40. Там само. – С. 4–5.
41. Мезенцева Г. Г. Деякі підсумки археологічного вивчення давньоруського міста Родня / Г. Г. Мезенцева // Вісник Київського університету. – № 4. – Серія історії та філософії. – Вип. I. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – С. 110–119 ; Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа гора / Г. Г. Мезенцева. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 183 с.
42. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 143, 147–150, 162.
43. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – С. 168.
44. Куза А. В. Малые города Древней Руси / А. В. Куза. – М. : Наука, 1989. – С. 73–74.
45. Повесть минулих літ // Літопис Руський / Відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – С. 46, примітка 5.
46. Там само. – С. 46, № 66; 47, № 67, № 70; 49, № 75; 50, № 77; 109, № 162; 173, № 257.
47. Кучера М. П. Вказ. праця. – С. 173, 176.
48. Там само. – С. 90–91, 103–104, 173, 176.
49. Там само. – С. 176.
50. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 162.
51. Там само. – С. 150.
52. Напр.: Спицын А. А. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева / А. А. Спицин // ИАК. – 1905. – № 15. – С. 7–8 ; Равдоникас В. И. Памятники эпохи возникновения феодализма в Карелии и Юго-Восточном Приладожье / В. И. Равдоникас // Известия ГАИМК. – 1934. – Вып. 94. – С. 25–29 ; Штыхов Г. В. Города Белоруссии по летописям и раскопкам (IX–XIII вв.) / Г. В. Штыхов. – Минск, 1975. – С. 19–20 ; Дубов И. В. К проблеме «переноса» городов в Древней Руси / И. В. Дубов // Генезис и развитие феодализма в России. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – С. 70–82 ; Дубов И. В. Города, величеством сияющие / И. В. Дубов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – С. 12–32.
53. Напр.: Булкин В. А. Гнездово и Бирка (к проблеме становления древнерусских городов) / В. А. Булкин, Г. С. Лебедев // Культура средневековой Руси. – Л. : Наука, 1974. – С. 11–17 ; Петрухин В. Я. К предьстории древнерусского города / В. Я. Петрухин, Т. А. Пушкина // История СССР. – 1979. – № 18. – С. 100–112 ; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // МИА. – № 11. – Т. I : Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – С. 52 ; Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д. І. Бліфельд. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 100 ; Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе: Историко-археологические очерки / Г. С. Лебедев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – С. 105, 118, 231 ; Моця О. П. Феодалізація Чернігівської округи в X ст. (за даними поховальних пам'яток) / О. П. Моця // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 11–15 ; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 159–160 ; Куза А. В. Вказ. праця. – С. 68–69 ; Моця О. П. «Місто і округа» в контексті вивчення Чернігівського регіону / О. П. Моця // Старожитності Південної Русі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993. – С. 22–29 ; Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя) / Ф. О. Андрощук. – К., 1999. – С. 71–77 ; Носов Е. Н. Становление Руси и первые города / Е. Н. Носов // Культурное наследие Российского государства. – Вып. III. – СПб. : Вести, 2002. – С. 115–118.
54. Андрощук Ф. О. Вказ. праця. – С. 76.
55. Носов Е. Н. Проблема происхождения первых городов Северной Руси / Е. Н. Носов // Древности Северо-Запада России (славяно-финно-угорское взаимодействие, русские города Балтики). – СПб., 1993. – С. 59–78.
56. Там само. – С. 75–76.
57. Андрощук Ф. О. Вказ. праця. – С. 173.
58. Носов Е. Н. Становление Руси и первые города / Е. Н. Носов // Культурное наследие Российского государства. – Вып. III. – СПб. : Вести, 2002. – С. 117–118.
59. Соціологія культури : навч. посіб. / О. М. Семашко, В. М. Піча, О. І. Погорілий та ін. ; за ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – К. : Каравела ; Львів : Новий Світ – 2000, 2002. – С. 96.

O. Bondarets

KNYAZHA GORA: SOME ASPECTS OF SOCIOCULTURAL GENERALIZATION

Genetic-chronological, structural-functional, mind, value-normative and semantic-communicative aspects are studied at the level of sociocultural summarizing. Analysing strengthened settlement Knyazha Gora as a sociocultural phenomenon, the author begins researching this perspective of scientific generalizations.